

Sundslia gravkapell i Flekkefjord.

Foto: Berg/Andersen

BYGNINGER FOR SORG OG AVSKJED

NORSKE GRAVKAPELLER CA. 1860–1950

Av Fredrik Berg og Elisabeth Andersen

I tiden fra 1860 til midten av 1900-tallet ble det reist flere hundre gravkapeller i Norge. Til tross for at de utgjør en vesentlig del av den kultur- og arkitekturhistorie som knyttes til kirker, gravplasser, begravelse og død har denne bygningstypen blitt lite omtalt i historieskrivingen. I følgende artikkel skal vi undersøke både de forutsetninger som lå til grunn for at en ny bygningstype ble etterspurt, og de ulike kjennetegnene som karakteriserer gravkapellene i denne perioden med hensyn til form, funksjon og dekor.

«Det er ingen kirkelig Akt, som saa tilfredstillende udtaler de Betragtninger eller Følelser, som her almindeligst ere levende: det stærkeste bevis derfor er, at der ikke er nogen kirkelig Akt, hvor Menighedslemmerne søge saa meget og almindeigt paa egen Haand (sørge for) at bøde paa Manglerne. Som bekjendt skeer dette ved Kistens Udpynting, ved Sang med eller uden musik, ved Processionenes Ordning, navnlig ved Tilkaldelse ad Jævnaldrende og Jævnlige, og endelig ved at forflere eller forøge de almindelige Sørgetegn».¹

Slik omtalte Christianias stiftsprost Julius Bruun situasjonen i 1874 da han var i ferd med å utarbeide en «Grav-Liturgi».² Han mente at de pårørendes behov ved begravelser ikke ble tilstrekkelig dekket fra kirkens side. Dette ville i de neste tiår endre seg med en ny gravferdsliturgi, mer standardiserte gravferdsseremonier, og ikke minst nye bygninger oppført for begravelser. Det er denne nye bygningstypen, gravkapellene, vi vil undersøke nærmere i denne artikkelen. Hvorfor ble de bygd? Hvilken utforming og utsmykning fikk de, og hvilke endringer kan vi spore fra de første gravkapellene ble oppført på midten av 1800-tallet til de var på sin høyde 100 år senere?

Begrepet *gravkapell* kan lett forveksles med de private gravkapellene, som er gravkammer for en bestemt familie, i kirken eller som en separat bygning på kirkegården. Disse er ikke en del av denne studien. I det følgende er det de nye seremonielle rommene, oppført til begravelser, vi skal

ta for oss. Gravkapellene som presenteres i denne artikkelen er valgt ut fordi de på ulike måter er representative for sin egen samtid. De illustrerer både gravkapellenes mangfold, med hensyn til materialbruk, form og dekorasjon, og de idealer som var toneangivende.

De første gravkapellene kunne gå under navnet *lighus* eller *kirkegårdskapell*. Betegnelsen *gravkapell* ble riktignok brukt i byggemeldinger og debatter allerede i 1860-årene, men det var først mot århundreskiftet at *gravkapell* ble den etablerte betegnelsen for bygningstypen. Et stykke inn på 1900-tallet begynte noen gravkapeller å bli oppført som krematorier. Betegnelsen *krematorium* har i ettertid blitt brukt på både selve kapellrommet og den tekniske innretningen, selv om det formelt sett er et gravkapell.

EN OVERSETT BYGNINGSTYPE

Det er lite forskning gjort på de norske gravkapellene. Det finnes ingen landsdekkende oversikt over hvor mange gravkapeller som finnes, og det foreligger lite dokumentasjon på hvem som har tegnet dem, når de ble oppført og hvilke endringer som har blitt gjort på bygningene. Gravkapeller som er reist i nærheten av en kirke, har i beste fall blitt nevnt i forbindelse med kirkenes jubileumsbøker eller bøker som omhandler gravlunden de står på. I dokumentasjonsprosjektet *Norges kirker* (1949–2010) er gravkapellene som regel nevnt i få setninger under avsnittet «Kirkegård og gravminne». Kun enkelte gravkapeller har fått en egen registrering.³ I den norske arkitekturhistoriske litteraturen er de sjeldent å finne, og

1 Fæhn, 1994, s. 402–403

2 Fæhn, 1994, s. 399

3 Dette gjelder for eksempel Klodsbodding gravkapell og Møkster gravkapell, se www.norgeskirker.no.

da bare nevnt som et verk av arkitekten eller kunstneren. Andre gravkapell har stedvis blitt beskrevet i sin fysiske sammenheng, for eksempel som del av en kirkegård eller et bymiljø. Et fåtall artikler forfattet av arkitektene selv er dessuten blitt publisert i tidsskriftet *Byggekunst*. De er imidlertid sjeldent beskrevet i sin egen historiske sammenheng.

Når det gjelder gravkapell oppført som krematorier finnes det noen eksempler der bygningene har fått større oppmerksomhet, som Hamar og Moss krematorium. Disse, tegnet av henholdsvis Rolf Prag og Eyvind Moestue, har grunnet bygningenes utpregete modernistiske fremtoning og utforming både blitt kanonisert i kunsthistorisk sammenheng og anerkjent som viktige kulturminner av forvaltningen. Svein Henrik Pedersens artikkel i *Fortidsminneforeningens årbok* i 2014 skal også nevnes som en av få artikler som tar for seg kremasjonsbevegelsen og utformingen og utsmykningen av de tre første norske krematoriene.⁴

Vender vi blikket utenlands er det først og fremst Emilie Karlsmos avhandling *Rum för avskjed: Begravningskapellets arkitektur och konstnärliga utsmyckning i 1900-talets Sverige* fra 2005 som er verdt å nevne.⁵ Karlsmo tar ikke bare for seg gravkapellenes og krematoriernes arkitektur og utsmykning, men også deres funksjon og samfunnets syn på slike seremonielle rom. I den internasjonale forskningslitteraturen er det ellers i hovedsak krematoriene som har blitt viet mest oppmerksomhet. Et nordeuropeisk perspektiv på krematoriene står Henning Winter og Ulrich Hübner for. Begge har publisert

grundige avhandlinger om tysk krematoriearkitektur fra midten av 1800-tallet og frem til andre verdenskrig.⁶

NYE BEHOV OG ØNSKER

Et halvt århundre etter stiftsprost Bruuns kritiske bemerkninger om kirkens mangelfulle tilrettelegging for ærbødige begravelsesseremonier,⁷ skrev teolog og redaktør for *Kirke og Kultur*, Eivind Berggrav: «Vi får jo nu gravkapeller snart sagt i alle byer og bygder. Der er en gravkapell-mani opp i tiden».⁸ Da Berggrav skrev dette i 1927, var begeistring for og etterspørselen etter gravkapell på et høydepunkt. Mellom første og andre verdenskrig ble det oppført langt over hundre gravkapeller over hele landet, hvorav mange ble tegnet av tidens fremste arkitekter. Dette var et resultat av et halvt århundre med liturgiske, medisinske og andre samfunnsmessige debatter i andre halvdel av 1800-tallet, som blant annet førte til et endret syn på begravelsesrit og skapte et utbredd behov for «sørgehus».

Samfunnsutviklingen i Norge på 1800-tallet førte til en urbaniseringsprosess, med nye flyttemønstre og befolkningsvekst. Trangboddhet ble et reelt problem, og frykt for kolera, tuberkulose og andre smittsomme sykdommer førte til en økt bevissthet om de hygieniske og sanitære forholdene. Som følge av befolkningsveksten kom det dessuten et større press på de etablerte kirkegårdene som i økende tempo ble fylt opp med lik og graver. I de større byene oppsto det stadig ubeleilige situasjoner hvor lik måtte jordfestes på allerede fulle kirkegårder.

4 Pedersen, 2014, s. 45–63

5 Karlsmo, 2005

6 Winter, 2001; Hübner, 2013

7 Fæhn, 1994, s. 402–403

8 Berggrav, 1927, s. 549

Den første reguleringen av forholdene rundt jordfesting kom allerede i 1805, da det med noen betingelser ble forbudt å gravlegges under kirkegulvet.⁹ Det ble også vedtatt at alle kjøpstadkirker som ikke allerede hadde en gravlund utenfor bygrensen innen to år skulle anskaffe slike med tilstrekkelig størrelse. Utviklingen som fulgte varierte i forskjellige deler av landet, avhengig av hvilke forutsetninger som fantes. I kystområder ble det opprettet en del frittliggende «hjelpelikegårder».¹⁰ På landsbygden og i mindre tettsteder hvor arealpresset ikke var like stort, ble kirkegårdene utvidet etter behov, eller supplert med nye parseller i nærheten av kirkene.

Som en konsekvens av disse ulike prosessene vokste det langsomt fram et behov for et sted til oppbevaring av de døde frem til begravelsen. Praksisen hadde vært at den avdøde lå hjemme på likvake (en form for *lit-de-parade*) frem til dagen da kisten ble fraktet med begravelsesfølge til kirkegården. Selve begravelsesseremonien foregikk stort sett utendørs. Selv om likvake ble forbudt allerede på 1600-tallet, og igjen ved lov i 1860, fortsatte tradisjonen flere steder på landet, men også i byene, langt inn på 1900-tallet.¹¹ At de døde lå hjemme bød på sanitære utfordringer. Så sent som i 1936 skrev prosten Ebbe Christoffer Ebbemoe et brev til Kirkedepartementet som beskrev situasjonen i Flekkefjord:

«Hygienisk er det også absolutt påkrevd at kapellet nu blir bygget. Her er i byen en masse små leiligheter, og det er meningsløst at folk må ha en avdød

stående i dagesvis og oppta et rum, og i sommervarmen er det så uhygienisk som det på noen måte kan være. Ved andakten i hjemmet kommer kun et fåtall inn i huset, og menighetsmessig sett er dette helt forkastelig».¹²

Det var altså ikke bare et behov for et rom til oppbevaring av kistene før begravelsen, men også et ønske om et rom hvor pårørende og venner kunne få en verdig seremoni for avskjed med den døde – uavhengig av status og økonomi, eller hvor i landet man bodde. Som det ble sagt under en debatt om oppføring av gravkapell på Sundslie, ville det være «et kulturelt framsteg med gravkapell».¹³

Byggingen av de første gravkapellene startet allerede i 1860-årene, for det meste i byene rundt Oslofjorden. Det samme skjedde i store deler av Nord-Europa hvor *Friedhofs-kapellen*, *Trauerhallen* og *begravningskapell* ble oppført i store mengder i byer og tettsteder, blant annet i Tyskland, Sverige, Danmark og Finland. Innen århundreskiftet var det oppført gravkapeller i stort sett alle de større byene langs den norske kysten. Disse ble med få unntak oppført på nyanlagte frittliggende gravlunder eller kirkegårder. Etter 1900 økte byggevirksomheten kraftig, samtidig som den geografiske spredningen tiltok. Nå ble mange av landsbygdens kirker supplert med gravkapeller, ofte i forbindelse med utvidelser av kirkegårdene. Utover første halvdel av 1900-tallet ble flere av disse gravkapellene, først og fremst i de større byene, endret eller erstattet av nye og mer påkostede gravkapeller og krematorier.

9 Alsvik, 1998

10 Tveito, 2010, s. 370

11 Svensen et al, 1930, s. 96

12 Hanssen, 1938, s. 4

13 Aarenes, 1936, s. 4

Gravkapellet på Vår Frelser gravlund i Oslo er tegnet av G.A. Bull i 1863 og var et av de tidligste i landet. Utsnitt av et fotografi fra ca. 1870 som viser hvordan kapellet var før det ble utvidet nordover. Foto: ukjent/Oslo Museum

FORM OG FUNKSJON

Det fantes ingen retningslinjer for hvilken form gravkapellene skulle ha.¹⁴ Derimot var det viktig at eksteriøret skulle uttrykke bygningenes alvorstunge formål. Ved å utforme kapellene som «små kirker» ble

de gitt en historisk tyngde og legitimitet.¹⁵ Derfor ble de første gravkapellene oppført i tidens historiserende stiler, nært knyttet til samtidens kirkearkitektur med blant annet romanske og nygotiske trekk.¹⁶

De fleste norske gravkapellene har en enkel og konvensjonell rektangulær planform, med bislag eller våpenhus, skip og et rett avsluttet kor. De første gravkapellene tok imidlertid utgangspunkt i en utvendig korsform, som også hadde hevd i kirketradisjonen. I motsetning til i kirkene inngikk ikke disse korsarmene i en innvendig romlig sammenheng med resten av gravkapellet. De hadde isteden andre funksjoner, som

14 Iht. til 1897-års kirkelov var det kirkens overtilsyn, gjennom stiftsdireksjonen med stiftsamtmann og biskop som ga *samtukke* til oppførelse av gravkapell. Jf. 1887-års svenske *Allmänna anvisningar rörande kyrkobyggnader*, et skriv av Kungliga Byggnadsstyrelsen som inneholdt anbefalinger for utformingen av gravkapeller. Derimot fantes retningslinjer fra andre aktører. Legen Axel Holst anbefalte for eksempel i sin bok «Hygiene» fra 1927 at gravkapeller «bør foruten det rum, hvori liket hensættes under den religiøse ceremoni, indeholde mindst 2 andre rum, et for lik av individer døde av infektionssygdommer og et for andre lik. Grunden er den at de paarørende ofte smykker kisterne før ceremonien; og da bør individer fra smittede hjem ikke komme mer end nødvendig i berøring med andre personer».

15 Karlsmo, 2005, s. 132

16 Derfor er det naturlig å bruke kirkebygningens etablerte terminologi når gravkapellet som bygning skal beskrives.

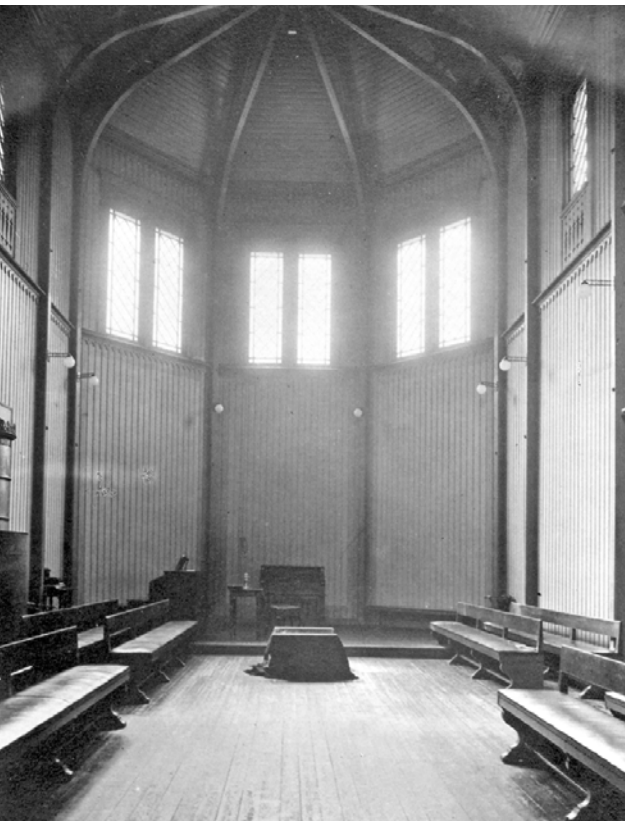
kunne være et likrom med separat inngang for oppbevaring av kister i den ene korsarmen og i den andre et sakristi, en graverbolig og eventuelt venterom. Mellom disse rommene lå selve kapellrommet, konvensjonelt utformet som et kirkeskip med åpen takkonstruksjon og benker på hver side av en midtgang som førte frem til seremoniens midtpunkt: kisten. Kisten ble plassert på det som ble det mest særegne kjennetegnet for et gravkapell, *katafalken*, som er den forhøyning kisten blir plassert på under begravelsseremonien. Ofte besto denne forhøyningen bare av to lave kistekraker.

Et av de første gravkapellene basert på en korsplan som fortsatt er bevart, står på Vår Frelzers gravlund i Oslo. Det ble byggemeldt i 1863 som «kirkegårdskapell med liigstue og graverbolig», med tegninger signert av bygningsinspektøren i Christiania, Georg Andreas Bull. Gravkapellet ble reist i mur i et tidstypisk nygotisk uttrykk med lisener, rullskift og gesimsar med forntegl som rammet inn fasadene. Inngangspartiet i syd ble markert med en utmurt omfatning og en to-fløyet dør med spissbuet avslutning, kronet av tre lansettvinduer i gavlen og et steinkors på mønet. Korets karakteristiske polygonale avslutning i nord hadde to vinduer i hvert veggfelt. Innvendig var det en tredelt funksjon som lå til grunn for romprogrammet: et midtplassert kapell og to sidestilte rom for oppbevaring av kister og kontor/bolig. Likrommet, som ble plassert i den vestre fløyen, hadde i likhet med graverboligen egen inngang, og en bred døråpning inn til kapellet gjorde det mulig å enkelt flytte kisten i forbindelse med seremonien. Kapellet ble senere utvidet nordover i flere trinn, og den opprinnelige koravslutningen er ikke lenger bevart.

Da Christiania kommune noen år senere hadde kjøpt opp deler av Ahnefeldtløkken for å anlegge gravlund, ble det fort diskutert om behovet for et gravkapell der. Kommunen valgte å engasjere arkitekt Jacob Wilhelm Nordan, som kanskje fremfor alt er kjent som kirkearkitekt, til å tegne det nye gravkapellet. Nordans tegninger, signerte i 1878, minner i plan sterkt om Bulls løsning på Vestre Gravlund fra 1863. Det er den samme funksjonelt betingende korsformen som går igjen, med polygonal avslutning på skipet og fløyer med henholdsvis bærerom og graverbolig. De eneste vesentlige forskjellene var at Nordan valgte en trekonstruksjon fremfor mur,¹⁷ og at han lot trekke frem takutstikket etter rådende nygotiske idealer. I tillegg til at korstypen var en populær måte å utforme gravkapeller på før århundreskiftet i 1900, var det flere senere gravkapeller som også ble bygget etter samme prinsipp.

Et tidlig eksempel på en annen grunn- typologi finner vi i Tønsberg, som i likhet med mange andre byer på denne tiden var i sterk vekst. I 1873, omtrent 20 år etter at en ny kirkegård hadde blitt anlagt på Gunnarsbø, sto Mariakapellet – byens første moderne *ligkapel* – ferdig på det som i dag er Tønsberg gamle kirkegård. Mariakapellet er godt bevart og er en tidlig representant for gravkapell hvor langplanen var styrende for romprogrammet. Dette ble en type som med små variasjoner gikk

¹⁷ Når saken om anskaffelse av et gravkapell på Lagård gravlund i Stavanger for første gang kom opp til offentlig debatt på 1880-tallet utarbeidet stadsingeniøren Otto Waitz kostnadsoverslag for gravkapell både i tre og mur. Waitz foretrakk sistnevnte på grunn av at det ville gi bygningen et mer alvorlig preg og lengre varighet. Samtidig anbefalte Sunnhetskommissjonen at det burde oppføres i tre, fordi det da lettere ville la seg desinfiseres ved vasking under epidemier (Alsvik, 1985, s. 22).

Gravkapellet på Gamlebyen gravlund ble tegnet av J.W. Nordan i 1878. Bildene viser hvordan kapellet så ut før (øverst og nederst t.v.) og etter det i 1934 gjennomgikk en omfattende ombygging (øverst og nederst t.h.), ledet av Harald Aars. Blant annet ble koret flyttet fra syd til nord. Foto nederst til høyre viser hvordan rommet ble pyntet til begravelse med planter langs veggene og store palmer i koret bak lesepulten. Foto: ukjent/Oslo byarkiv

Gravkapellet i Elverum sto ferdig rett nordøst for kirken i 1895, utformet etter tidens nygotiske idealer med hvitmalt stående panel og kontrasterende vindusgerikter med spisse avslutninger. Forbildet til gravkapellet var kirken, som hadde blitt formål for en omfattende stilrestaurering etter tegninger av Henrik Thrap Meyer på slutten av 1870-årene. Kirken fikk senere tilbakeført sitt opprinnelige 1700-tallsuttrykk. I dag er gravkapellet malt rødt for å harmonisere med kirken. I interiørbildet er dørene til bårerommet skjult bak en portiere.

Foto: Erling Syringen/Anno Glomdalsmuseet.

igjen i mange år fremover, først og fremst i gravkapeller som ble oppført ved kirker. Innvendig var de som regel enkelt disponert med en midtgang mellom to benkerader, og et smalere korparti i enden flankert av to mindre rom med sakristi og bårerom. Andre gravkapeller av tilsvarende type, som for eksempel Elverum gravkapell, fikk plassert bårerommet i en lavere utbygning bak koret. Dette medførte at kisten enkelt kunne føres inn gjennom dører i korets fondvegg. Takkonstruksjonen i Mariakapellet var i tråd med liknende gravkapeller åpen. De synlige knektene og profilerte avstiverne ga, sammen med blant annet den rundbuede gesimsen, kapellrommet et tidstypisk historiserende preg. Dette ser vi også i det nygotiske eksteriøret som fortsatt har bevart sine karakteristiske pinnakler, lisener, spisst avsluttede vinduer og et masverkparti i entréens overlys.

NYTTEN AV ET SØRGEHUS

Ved århundreskiftet økte byggeaktiviteten og gravkapellene ble naturlig nok oppført i ulike stiler og uttrykk. De nye gravkapellene fikk fortsatt, i likhet med mange andre samtidige offentlige bygninger, en innebygd legitimitet ved å gis en historiserende form. Tilfredshet i Trondheim (1898) og Gjøvik gravkapell (1911) viste med sine svalganger og takryttere for eksempel innflytelse fra stavkirkene, og hvordan den nasjonale historiske detaljeringen til en viss grad fikk feste i gravkapellenes arkitektur. Slike påkostede og forseggjorte gravkapeller finner vi særlig i de større byene.

Mens oppføringen av gravkapeller på nyanlagte gravlunder fortsatte, var det stadig flere kirker og kirkegårder utenfor

bystøkene som fikk egne gravkapeller. I Lier prestegjeld ble det for eksempel i årene 1914–1916 oppført gravkapeller ved de fire kirkene i Sjøstad, Frogner, Tranby og Sylling. Bakgrunnen var en henstilling fra kirketilsynet til herredstyret hvor det ble sagt at «flere og flere begravelser har foregått fra kirkene, og der er flere grunner som taler for at dette ikke er heldig i sanitær henseende».¹⁸ Det var dessuten en ugunstig løsning å varme opp kirkene bare for begravelsesseremonier, som etter hvert ble lagt til hverdager istedenfor søndager.¹⁹ Utsagnet forteller om en lokal begravelsesskikk som hadde gjennomgått endringer og at det nå var behov for en ny og moderne bygningstype; gravkapell. Lier prestegjelds ønske kunne oppfylles takket være en kombinasjon av kommunale bidrag og gaver fra privatpersoner og foreninger. Disse fire gravkapellene vitner også om at mange gravkapeller, ved deres formspråk og detaljering, i stor grad tilpasset seg de kirkene de ble oppført ved. Dette er en varig tendens, og selv om det finnes flere unntak kan det generelt sies at utformingen av *supplerende* gravkapeller har vært preget av ambisjonen om å få gravkapellene til å harmonisere med og samtidig underordne seg de kirkene de ble plassert ved. Ofte var dette noe som byggmestere gjorde uten å involvere arkitekter. At det både var nyttig og ønskelig å ha et gravkapell som komplement til kirken, vises ellers i Randsfjord, hvor både kirken og det lille, hvite, panelte gravkapellet sto ferdig samtidig i 1916, begge tegnet av arkitekt Hans Horn.

¹⁸ Gjerdi, 1944, s. 100–102

¹⁹ Dette henger også sammen med reguleringen av arbeidsuker, og profesjonaliseringen av arbeidet med begravelser, jf. begravelsesentreprenør.

KREMATORIET SOM TEKNISK VARIANT

Parallelt med at gravkapellene sakte, men sikkert ble vanlige innslag i de største byene, begynte det å komme kritiske stemmer mot kistebegravelser som eneste begravelses-tradisjon.²⁰ Det var Norsk Likbrændingsforening, stiftet i Christiania i 1889, som influert av en internasjonal debatt var den største pådriveren for saken. Foreningen, i dag Norsk Kremasjonsstiftelse, fikk en avgjørende rolle for krematoriernes fremtid. De jobbet iherdig for at den «nye» skikken skulle vinne aksept både i kirken og i samfunnet generelt. De viktigste begrunnelsene var de som handlet om de hygieniske fortrinnene ved kremasjonen. Andre argumenter gjaldt arealpresset, som også forekom i diskusjonene rundt behovet for nye gravplasser og gravkapeller.²¹

Kremasjon ble tillatt i Norge i 1898,²² og da skikken etter hvert ble mer akseptert og etterspurt ble krematoriene oppført som selvstendige arkitektoniske anlegg med seremonirom og kolumbarium. Oscar Hoff vant konkurransen om å få tegne det første krematoriet, på Vestre Gravlund i Kristiania.²³ Det sto ferdig i 1909, drøyt 10 år etter prosjektstart, og var plassert bare 250 meter nord for et gravkapell fra 1902, tegnet av Alfred Christian Dahl. Krematoriets sirkulære form og særegne arkitektur, med elementer både fra jugend og romerske gravbygninger,²⁴ skilte seg sterkt ut fra samtidens norske gravkapeller. I dag regnes krematoriet som en kultur- og arkitekturhistorisk

milepæl, men i en internasjonal målestokk var det på ingen måter unikt. Hoff, som da var bosatt og virksom i Kiel, viste gjennom sitt prosjekt på Vestre Gravlund at han var sterkt påvirket av den etablerte tyske krematoriearkitekturen.²⁵ Det skal dessuten nevnes at både krematoriet og Dahls gravkapell hadde kjellere, noe som ikke hadde vært vanlig i gravkapeller før 1900.

Likbrændingsforeningen fortsatte å være en sentral aktør som bestiller og pådriver for å «fremme bygging og utsmykning av krematorier».²⁶ Frem til og med andre verdenskrig ble det tegnet og oppført ytterligere seks krematorier med kapeller, med mer eller mindre kirkelige konnotasjoner i form og uttrykk, til bruk for både for bisettelser og kistebegravelser.²⁷ Kremasjon og krematorier hadde blitt et symbol på modernitet og rasjonalisme, delvis understøttet av at det hadde blitt mulig med borgerlig begravelse uten medvirkning av prest. Det var imidlertid nesten like mange krematorier som ble tilpasset eller føyd til eksisterende gravkapeller. På Møllendal kirkegård i Bergen ble landets første krematorieovn føyd til gravkapellet fra 1874 allerede i 1907. Kapellet, som senere ble erstattet av et nytt krematorium i 1971, var oppført i tidstypisk 1800-talls trearkitektur, med enkel hovedform og rikt utformete vinduer i nygotisk stil. Liknende tilpasninger gjordes også ved gravkapellet Tilfredshet i Trondheim fra 1898, Arendal gravkapell fra 1900 (senere revet), Kristiansand gravkapell fra 1927, Kirkelandet i Kristiansund fra 1928 og Solheim i Bergen fra 1919.

20 Kremasjon har ikke vært del av den kirkelige debatten på mange år, men den gang var det et radikalt tema som brøt med kirkens dogmer.

21 Wefald, 1995, s. 9–14; Pedersen, 2014, s. 45–60

22 *Lov om Ligbrænding*, 11. juni 1898

23 Jullum, 1964, s. 14

24 Pedersen, 2014, s. 57

25 Se også Winter (2001) og Hübner (2013).

26 *Lover for Norsk Kremasjons Forening*, vedtatt på årsmøtet 12. mars 1917.

27 Drammen, Moss, Hamar, Tønsberg/Solvang, Horten og Stavanger/Eiganes.

Av de utpreget klassisistiske gravkappelle i Mandal, Barbu (Arendal) og Sundslia er det bare førstnevnte som er oppført inntil en kirke. Interiøret i Sundslia (nederst t.h.) sett mot koret der fondveggen har et malt kristogram og innfelte armaturer i korbuen.

Foto: Berg/Andersen

MELLOMKRIGSTIDENS «GRAVKAPPELL-MANI»

I jubileumsboken for Den norske kirke fra 1930, ble det kommentert at begravelserne i byene skjedde fra kapeller på kirkegårdene, men at i enkelte byer var den gamle skikken med å begraves fra hjemmet fortsatt eksisterende. Tendensen var imidlertid at det

«rundt om i bygdene blir almindelig å bygge gravkapper».²⁸ Gravkapellet hadde vist seg å være en moderne og nødvendig bygning som mange sogn og bygder både ønsket og «fortjente». Bare i bispedømmene Hamar, Borg og Tunsberg ble det oppført rundt

²⁸ Svensen et al., 1930, s. 96

100 nye gravkapeller i mellomkrigstiden, noe som utgjør omtrent 80 % av det totale antallet på landsbasis i samme periode.²⁹

Mens gravkapellene før første verdenskrig i hovedsak hadde blitt oppført i byene på nye gravlunder, ble flertallet av mellomkrigstidens gravkapeller reist som supplement på nye deler av kirkegårdene, eller rett utenfor. Kirkenes arkitektur og karaktertrekk ble i stor grad retningsgivende for gravkapellenes utvendige formspråk, og det var forholdsvis få som fikk et individuelt uttrykk som sto i kontrast til kirken.³⁰ Dette innebar at mange av gravkapellene ble utformet med historiserende detaljer, og i tillegg til å bli oppført i samme bygningsmaterialer, repeterte de ofte kirkenes fasader og vindusformer. Til å være én type bygninger som ble oppført i samme periode er det derfor forholdsvis mange ulike stiler og varianter representert. I den sammenhengen kan nevnes de utpreget klassisistiske gravkapellene i Mandal (1924), Barbu (1929) og Sundslia (1938) med markante tempelgavler typiske for Sørlandet. Et klassisistisk uttrykk fikk også gravkapellene i Hovin på Ullensaker (1925), Heli (1930) og Horten (1939), hvor sistnevnte monumentale murbygning erstattet et mindre gravkapell av tre fra 1882.

Selv om arkitekturuttrykket var mangfoldig fantes det likevel en del grunnleggende bygningsmessige fellestrekk som gikk igjen i mellomkrigstiden. De fleste gravkapellene ble oppført i reisverk kledd med stående panel og hadde rektangulær planform med et skip som var omtrent 3-4 vindusfag

langt, samt et bislag eller våpenhus ved inngangspartiet. Dessuten ble så mange av dem oppført i skrånende terreng i utkanten av kirkegården, at dette nærmest ble en standard. Dette gjorde det mulig å legge bårerom og andre tekniske rom i den ene endens høye kjelleretasje. Med en separat inngang til kjelleren kunne kistene lettere transporteres inn i det kjølige bårerommet i dagene før seremonien. Løsningen med kjellerrom gjorde det også enklere å installere en mekanisk heisanordning for den praktiske og meget populære hev- og senkbare katafalken.

Det langsomme internasjonale skiftet fra nyklassisisme til modernisme som skjedde i mellomkrigstiden ble manifestert i en annen karakteristisk variant som er verdt å nevne. Gravkapellet i Borre fra 1930 ble oppført etter tegninger av Lorentz H. Ree og Carl E. Buch på kirkegården i forbindelse med restaurering av middelalderkirken. Selv om gravkapellets plan var enkel, skiller den seg ut fra de ellers fremherskende konvensjonelle «kirkelige» typologiene, da den har en portiko med søyler som bærer den fremre delen av det valmete taket. Borre gravkapell minner sterkt om Skogskapellet i Stockholm fra 1920, tegnet av Gunnar Asplund.³¹ Det er ikke usannsynlig at Ree og Buch lot seg inspirere av dette kapellet, som etter ferdigstillelse fort skrev seg inn i den internasjonale arkitekturhistorien.³² Denne typen med et dominerende bratt og tungt tak over forholdsvis lave vegger ble populær og ble videreutviklet i flere gravkapeller.

29 Tall fra forfatternes egen foreløpige oversikt, som er en del av forskningsprosjektet «Norges gravkapeller».

30 Et eksempel på et slikt kontrasterende gravkapell er Sør-Fron gravkapell fra 1937, tegnet av Eirik Nustad.

31 Lundberg, 1961, s. 651–654

32 Skogskapellet var det første gravkapellet på Skogskyrkogården, gestaltet av Gunnar Asplund og Sigurd Lewerentz, som siden 1994 har stått på Unescos verdensarvliste.

Gravkapellet ved Berg kirke utenfor Halden ble innviet i 1940. Arkitekt Ole Stein ga det et uttrykk som både harmoniserer med og underordner seg den inntilliggende middelalderkirken. Den lavere utbygningen på baksiden inneholder i 1. etasje et sakristi, dør til kapellrommet og innvendig trapp ned til kjelleren, som ble utstyrt med WC-er, kjølerom og en teknisk løsning for å kunne senke og heve katafalken. Interiørbildet viser koret med altertavle malt av Borgar Hauglid.

Foto: Berg/Andersen.

I den sammenheng kan nevnes Blakstad & Munthe-Kaas' gravkapell i Heddal fra 1952, også det oppført i forbindelse med en restaurering, av Heddal stavkirke.³³ Her valgte arkitektene å videreføre de former som Borre gravkapell viser, og balanserte nærheten til stavkirken ved å gi bygningen

en enkel og moderne utforming med tradisjonell karakter. Forhallen ble imidlertid lagt innendørs, markert utvendig bare med en rekke mindre blyglassvinduer. Bislagets tjærede trekonstruksjon fungerer sammen med interiørets åpne takstol og mange dekorative assosiasjoner til middelalderens bygninger og kunst som en overgang og referanse til stavkirken i syd – noe som

³³ Blakstad og Munthe-Kaas, 1955, s. 36–37

Borre gravkapell (t.v.) sto ferdig i 1930, 10 år etter Skogskapellet i Stockholm som sees på bildet t. h.

Foto: Trond Nygård/Håkan Svensson

Heddal gravkapell ble tegnet av Blakstad & Munthe-Kaas i forbindelse med at Heddal stavkirke ble restaurert. Under restaureringen fungerte gravkapellet som interimkirke.

Foto: Berg/Andersen

har gitt gravkapellet et spesielt interessant særpreg.

Eksempler på internasjonalt orientert modernistisk arkitektur fra mellomkrigstiden er ellers få når det gjelder gravkapeller og krematorier. Listen begrenser seg stort sett til krematoriene i Tønsberg, Hamar og Moss. De sto alle ferdig på slutten av 1930-tallet som påkostete anlegg med

komplekse romprogram som gjenspeilet en funksjonalistisk oppdeling i begravelens ulike momenter.

I tillegg til byggingen av nye gravkapeller var mellomkrigstiden også en periode hvor mange av de allerede stående gravkapellene ble modernisert. Utover å få lagt inn elektrisitet, fikk flere fornyet interiøret med nye benker, farger og annen utsmykning.

De tidligere obligatoriske jernovnene, ofte plassert ved siden av koret, ble overflødige og skorsteinene likeså. Enkelte, som det laftede kapellet i Ottestad fra 1903, ble kledd i panel for bedre isolering, men også for å harmonisere mer med nærliggende kirker. Det ble også populært å innrede galleri med plass til forsanger og orgel over inngangen. Andre gravkapeller gjennomgikk større ombygginger ved for eksempel å få gravd ut kjeller for bårerom, bygd nytt vindfang/våpenhus, eller føyd til et sakristi som utvidelse bak koret. Et eksempel er det monumentale gravkapellet på Vår Frelsers gravlund på Rossabø i Haugesund fra 1911, ble utvidet i skipets lengderetning som den første av flere ombygginger.³⁴ Tidligere nevnte Gamlebyen gravkapell ble bygget om i 1934 etter Harald Aars tegninger og gitt en slakere takform, og en innvendig omdisponering av skipets retning slik at inngangen med korgalleri ble lagt til syd.

Det som skjedde etter andre verdenskrig ligger utenfor avgrensningen til denne artikkelen, men byggevirksomheten fortsatte, om enn med synkende tall sammenliknet med mellomkrigstiden. Kirkene ble i større grad tatt i bruk for begravelser, og dermed minsket behovet for å oppføre nye større gravkapeller. Flere valgte isteden å bygge moderne bårerom, eventuelt utstyrt med mindre bisettelsesrom. En stor del av gravkapellene som ble oppført ble utformet med forholdsvis enkle og tradisjonelle planer og uttrykk, men desto flere utmerket seg med en frigjort modernisme, med asymmetriske og mer fritt utformede grunnplaner og bygningskropper. Dette gjaldt ikke minst krematoriene.

34 Utstyrt med krematorium i 1968.

GRAVKAPELLENES UTSMYKNING

I likhet med gravkapellenes eksteriør kan deres interiør ved første øyekast minne om et lite kirkerom. Skipet har benker eller løse stoler på hver side av en midtgang, og i enden er en form for korparti, ofte med en lesepult og et pumpeorgel. Men her finnes ingen døpefont, ingen alterring og ingen prekestol. Her er det ikke alteret som er i fokus, men kisten, og rommet skulle gi en verdig og vakker ramme rundt begravelsesseremonien.

De tidligste gravkapellene hadde lite eller ingen kunstnerisk utsmykning. I motsetning til et kirkerom der forskjellen mellom gudstjeneste og hverdag ikke var så stor, ble gravkapellene radikalt endret fra hverdag da kapellene ikke var i bruk, til selve begravelsen. De ofte dunkle rommene ble lyst opp av levende lys på høye og lave lysesaker. Langs vegger og i tak ble det hengt opp sorte sørgeslør, stoff og draperier, ofte med dekorative knuter.³⁵ Eldre fotografier fra begravelser i Elverum gravkapell og Åmot gravkapell illustrer hvordan gravkapellene ble dekorert. Grener fra grønne trær og busker, ofte grantrær og einer, ble brukt til dekor både inni og utenfor kapellet.³⁶ Grønne planter av mer eksotiske slag stod i potter på gulv og pidestaller. Kranser av blomster ble hengt på benkevanger og festet til kister. På kistene kunne det også ligge dekorative kistetepper, som kistekors og åklær.³⁷

35 Det fortsatt mulig å se slike spikre bevarte i enkelte gravkapeller, for eksempel i Elverum gravkapell.

36 Det var en gammel tradisjon å strø granbar hentet fra nærliggende skoger på veien fra hjemmet til kirkegården. Tradisjonen med grantrær til dekorasjon i begravelser har blitt brukt frem til våre dager. Se også Sandberg et al. 2016; Herresthal, 1994.

37 Timenes, 1998

Åmot gravkapell ble tegnet av Henrik Bull, samme arkitekt som tegnet Åmot kirke. Den lavere fløyen er bårerommet, på motsatt side er et tilsvarende utbygg med rom for sangkor. Bildet t.h. er tatt før kapellet fikk glassmalerier og viser rommet drapert med sørgeslør og gardiner. Foto: Berg/Andersen; Alme, Martha/Anno Glomdalsmuseet.

Fotografene viser den store kontrasten mellom begravelse og hverdag. T.v. sees interiøret fra en begravelse i Hoff gravkapell 1943. T.h. gravkapellet i dag.

Foto: Sigurd Bernhard Røisli/Mjøsuseet; Berg/Andersen.

Fra 1930-tallet og utover fikk flere nye og eldre gravkapeller kunst på veggene, og da som regel på korets fondvegg. Det var gjerne i form av et glassmaleri, en altertavle, et kors eller et veggmaleri. I motsetning til krematoriene som ofte ble rikt dekorert var utsmykningsprogrammene

til gravkapellene betydelig mer beskjedne. I krematoriene ga ofte bildeprogrammene assosiasjoner til naturen og menneskers livsløp,³⁸ mens det i gravkapellene for det meste var bibelske scener. Et av de mest

38 Sørensen, 2014

brukte motivene vi finner i gravkapellene er av den Oppstandne Kristus. Motivet går igjen både i glassmalerier, veggmalerier og altertavler. Kristus er som regel fremstilt med kjortel eller delvis svøpet inn, og har utstrakte armer med naglesår i hendene. Kanskje de mest kjente verkene er Per Vigelands Oppstandne Kristus fra Hamar krematorium og Horten krematorium. Disse malte Vigeland i henholdsvis 1938 og 1939–1940, samtidig som han også dekorerte gravkapellet på Vår Frelsers gravlund i Oslo med samme motiv.³⁹ Vigeland var en av mellomkrigstidens store freskomalere i det som betegnes som monumentalkunstens og muralmalerienes tiår, der Norge var et foregangsland i nordisk sammenheng.⁴⁰ Dette ga seg, om enn i mindre skala, også utslag i flere av gravkapellene.

I 1953 ble Rakkestad gravkapell (1924) restaurert, og Søren Begby fikk i oppdrag å dekorere den rundbuede fondveggen.⁴¹ Her har han ikke bare malt den oppstandne Kristus, men også plassert ham i øyeblikket da han trer ut av graven. En engel har fjernet den tunge gravstenen fra fjellveggen, og i bakgrunnen skimtes Golgata. Året etter malte Begby også Oppstandelsen på fondveggen i kornisjen i Degernes gravkapell (1934).⁴² Her har han imidlertid plassert Kristus i et norsk landskap med små trær, svaberg og havet i horisonten.

Som regel var det kun fondveggene i gravkapellene som fikk veggmaleri. Et

unntak er Aurdal gravkapell fra 1940. Kapellet var en gave fra frk. Gustava Rasch, som også ønsket en «god prydnad inne».⁴³ Oppdraget gikk til den kjente kunstmaleren Mons Breidvik, som tegnet skissene, og i 1940 malte sønnen Arne Breidvik kapellet, med hjelp fra Alf-Jørgen Aas.⁴⁴ Her løper Jesu liv og menneskelivet parallelt på hver av de fire veggene: barndom, ungdom og arbeidsliv: mannen sår, mens kvinnen høster. På motsatt vegg er det Guds ord som sås. Ved livets slutt, ser man et gammelt par og Jesu i Getsemane. Men størst av alt er Oppstandelsen, som dekker hele fondveggen fra gulv til tak. «Fargane er lyse og strålande, ein liksom skimtar noko frå den andre sida, attanfor død og grav» som det det så poetisk ble skrevet i avisen *Norsk Tidende* etter innvielsen, under overskriften «Vakker og sermerket prydnad i Aurdal gravkapell».⁴⁵

Det er kun de færreste gravkapellene som fikk veggmalerier. Mer vanlig var det med glassmaleri eller en altertavle.⁴⁶ Da Berg gravkapell ble oppført i 1940, fikk Borgar Hauglid oppdraget med å male altertavlen. Her står Kristus opp fra en grav formet som en sarkofag. Han står i en mandorla, flankert av en kvinne og en mann. Kvinnen holder et barn i hånden, mens mannen står med en spade - det er «deg og meg» som er vitner til oppstandelsen.

Borgar Hauglid fikk noen år senere i oppdrag å lage et glassmaleri til Lunner gravkapell. Glassmaleriet var en gave fra herr og fru Kjørven, til minne om deres

39 Per Vigeland dekorerte eksempelvis Grorud kirke og Iladalen kirke med store muralmalerier der den Oppstandne Kristus er omringet av mennesker, engler (Grorud) og Jerusalem i bakgrunn (Iladalen). I Frogner kirke (Oslo) i form av et stort glassmaleri.

40 Sørensen, 2014; Karlsmo, 2005, s. 254

41 Øvre Smaalene, 1953, s. 2

42 Solhaug et al., 2013, s. 32

43 *Norsk Tidene* 31. juli 1941

44 «Mons Breidvik», i *Norsk kunstnerleksikon*

45 *Norsk Tidende*, 1941, s. 2

46 Ikke alle gravkapeller hadde et alter. I et gravkapell kunne det være en kombinasjon av lesebord og alter, en liten hylle, eller et smalt bord inntil veggen.

Aurdal gravkapell er et flott eksempel på tidens typiske stramme uttrykk med rektangulære vinduer, høyreist skiferkledd saltak og liggende hvitmalt panel. Arkitekten Erling Krogseth tok utgangspunkt i kirkens karakter. Noter skråningen og den høye grunnmuren; inngang til kjeller og kjølerom ble lagt i kortsiden. T.h. Interiøret sett mot fondveggen. Alle de fire veggene er dekket med veggmalerier.

Foto: Berg/Andersen

pleiesønn som falt under kamp på Ringerike 9. april 1940. Allerede samme år var vinduet på plass i fondveggen.⁴⁷ Også her har han fremstilt den oppstandne Kristus i en mandorla, men her ligger en forferdet soldat under hans føtter. Senere, i 1953, ble hele veggen dekorert av Carl Victor Lind, men

glassmaleriet ble stående som det sentrale motivet.⁴⁸

Det andre motivet, eller symbolet, som går igjen i mange gravkapeller er korset. Korset finner vi ofte i eksteriøret: på takryttere, på mønet over våpenhuset eller rett over inngangsdøren. Men det er også å finne i

47 Kleven et al., 2006, s. 111

48 Kleven et al., 2006, s. 111–112

Lunner gravkapell fra 1940, tegnet av riksarkitekt Hans Fredrik Crawford-Jensen. T.v. Fondveggen i koret med Borgars glassmaleri og Carl Victor Linds veggdekor. Kapellet er i dag kirkestue.

Foto: Berg/Andersen

interiørdetaljer og som motiv i koret, og da ofte utskåret i tre. Det tidligere nevnte Gamlebyen gravkapell hadde opprinnelig bare vinduer i fondveggen, men etter ombyggingen på 1930-tallet ble et smalt, stort kors hengt opp i det nye koret. Også Grefsen gravkapell (innviet i 1904) fikk et lite kors på 1950-tallet. Krusifikser er derimot mer uvanlige, selv om enkelte er å finne, som for

eksempel i Eiganes gamle gravkapell (1919) og Begnadalen gravkapell (1949).⁴⁹

De fleste gravkapellene oppført i perioden 1860–1950 fikk ikke de store kunstneriske utsmykningsprogrammene.⁵⁰ De kunne

49 Tilfredshet kapell i Trondheim hadde tidligere et malt krusifiks, som ble fjernet under restaurering.

50 Flere av disse kunne senere få kunst; malerier, billedvever, glassmalerier eller skulpturer.

derimot ha dekorative arkitektoniske detaljer, som Jevnaker gravkapell fra 1933 er et godt bevart eksempel på. Her har for eksempel dørbordene rombemønster, og over lesepulten i koret står en baldakin båret av to søyler med utskåret bladverk i kapitelen. På hver side står to jernovner utsmykket med dyr, mennesker, blomster og ranker.

Andre gravkapeller kunne ha malte eller utskårede kristne symboler, som Sundslia gravkapell med et stort Kristogram i en gullsirke malt på fondveggen. Et annet eksempel er Brandval gravkapell (1916) som har et utskåret ringkors over koråpningen og stiliserte bladranker på pilastrene langs korbuen. Mandal gravkapell (1924) har en høy bue med kannelerte pilastre i hvitt og gull midt på fondveggen. I buen er veggen malt dyp blå, og rundt veggene løper en meanderbord. Dette gravkapellet er også et av de få kapellene som har bevart tekst på veggene, over sidedøren og utgangsdøren. Når man trer ut av kapellet er budskapet klart: «Bered dig til å møte din Gud».

GRAVKAPELLET - ET ROM FOR ALLE?

Til slutt kan det være på sin plass å spørre hvilken rolle gravkapellene spilte i 1900-tallets økende sekularisering av samfunnet. Ble gravkapellene bygget for å forsterke kirkens eierskap over begravelser som seremoni? Og, i så fall, hvorfor gikk mange av gravkapellene ganske fort ut av bruk? Man kan godt hevde at kirkens rolle i forbindelse med begravelser ble styrket, både med den nye begravelsesliturgien som endelig trådte i kraft i 1889,⁵¹ og med de mange nyoppførte gravkapellene der seremonien foregikk. Men dette er å

undervurdere gravkapellenes betydning som de moderne bygninger de faktisk var. Der hvor idéen om kremasjon som løsning på «reaksjonære» kistebegravelser kan sies å være et uttrykk for modernitet og rasjonalisme, var gravkapellene først og fremst uttrykk for et ønske om å «demokratisere» begravelsen. Det vil si å bryte med sosialt lagdelte tradisjoner, og tilrettelegge for en verdig seremoni uavhengig av sosiale eller økonomiske posisjoner. Med gravkapellene fikk begravelsesseremonien sitt eget rom, tilgjengelig for alle, med en liturgi som var ulik en gudstjeneste, men mer eller mindre lik for alle begravelser. Nå kunne enkle og mindre påkostede begravelser oppleves som like høytidelige og verdige som en påkostet begravelse i en kirke som tidligere hadde vært forbeholdt de mer velstående. Man skal imidlertid være forsiktig med å generalisere, da prosessen med å flytte begravelsen fra hjemmet og utendørs, til innendørs i et gravkapell, skjedde i ulik takt og omfang i forskjellige deler av landet.

Under andre halvdel av 1900-tallet skjedde det flere steder en endring i bruk og oppfattelse av gravkapellene. Seremoniene ble oftere flyttet inn i kirken. Bakgrunnen var at flere gravkapeller var lite vedlikeholdt og i dårlig stand, mens andre var for små for en stadig større deltagelse ved begravelser. En annen faktor var at mange gravkapeller ikke var tilrettelagt (teknisk og arealmessig) for det sang- og musikkarrangement som etter hvert var ønskelig under begravelser. I Lunner bestemte menigheten i 1967 at alle begravelser skulle skje fra kirken så fremt ingen spesielt ønsket å bruke gravkapellet.⁵²

51 Fæhn, 1994, s. 401

52 Kleven, 2006

Begrunnelsen var imidlertid hverken dårlig teknisk tilstand eller musikkanlegg, men at kirkens nye oljefyringsanlegg gjorde det enklere å varme opp kirken. Etter dette var det ingen som valgte å holde begravelsen i gravkapellet. Et annet, og kanskje viktigere, poeng var at flere prester begynte å gi uttrykk for at de ikke lenger ønsket å bruke gravkapellene til begravelser da de mente det bidro til å fremheve statusforskjeller i menigheten. Prisene for å holde begravelser i gravkapeller var ofte lavere enn i kirkene, og når sistnevnte ble mer populære for begravelser, førte det til at kun de dårligst stilte brukte gravkapellene. Det var med andre ord en kombinasjon av plassmangel og økonomisk nedprioritering, og ikke minst en økende bevissthet rundt uønskete konsekvenser og forskjeller, som førte til at mange gravkapell gikk fra å ha vært etterspurte sørgehus i første halvdel av 1900-tallet, til å delvis eller helt ha gått ut av bruk noen tiår senere. Men bildet er mer sammensatt, for samtidig som mange gravkapeller ble tatt ut av bruk, ble også nye gravkapeller oppført, om enn i mindre antall enn tidligere, og flere ble rehabilitert og utsmykket med ny kunst.

AVSLUTNING

I denne artikkelen har vi redegjort for de mest karakteristiske kjennetegnene ved gravkapeller oppført i perioden ca.

1860–1950, og for de bakenforliggende prosesser som var med på å etablere gravkapellene som en ny bygningstype. Eksempelene i denne artikkelen kan naturligvis ikke favne det store mangfoldet av gravkapeller vi har og har hatt i Norge. De gir derimot et bilde av en type bygninger som kunne være tegnet og utsmykket av fremstående arkitekter og kunstnere, eller reist som enklere bygninger av lokale byggmestere. Noen var bekostet av det offentlige, andre av private givere som ønsket å forhøre sognet et sørgehus. Sammen representerer de alle en viktig del av samfunnets forhold til begravelser som religiøs tradisjon på 1800- og 1900-tallet. Gravkapellenes historie handler om kulturhistorie, liturgi og endret begravelsesskikk, et voksende samfunn, og medisinske og vitenskapelige fremskritt. De ble utformet og bygget for at de døde pårørende og følget skulle få en «kirkelig Akt» der deres behov i sorgens stund skulle dekkes med «Kristen Udpynting», sang og musikk, prosesjoner og taler. Gravkapellene er med andre ord en viktig del av religiøsite- tens kulturarv.

Fredrik Berg (f. 1987) er bygningsantikvar ved Norsk institutt for kulturminneforskning.

Elisabeth Andersen (f. 1972) er kunsthistoriker ved Norsk institutt for kulturminneforskning.

LITTERATUR

AARENES, HANS: «Nes herredstyre: Møte 20. juni 1936». *Agder – Flekkefjords Tidende*, 24. juni 1936, s. 4

AARFLOT, HELGE: *Død og jordeferd. En utfordring til kirken*. Oslo: Luther forlag, 1981

ALSVIK, BÅRD: «Døden i Christiania: Begravelsesvesenet i forrige århundre». *TOBIAS* 4/98, 1998

ALSVIK, MARIT KARIN: *Lagård gravlund 1834-1984*. Stavanger kirkevergekontor, 1985

BERGGRAV, EIVIND: «Liturgiske oppgaver i den Norske kirke idag». *Kirke og kultur* vol. 34, 1927, s. 531-551

BLAKSTAD, GUDOLF OG HERMAN MUNTHE-KAAS: «Heddal kapell». *Byggekunst* Vol. 37. Oslo: Norske arkitekters landsforbund, 1955

FÆHN, HELGE: *Gudstjenestelivet i Den norske kirke: fra reformasjonstiden til våre dager*. Oslo: Universitetsforlaget, 1994

GJERDI, ANDREAS: *Frogner kirke gjennom 250 år*. Oslo: Frogner menighetsråd, 1944

HANSEN, BERNHARD: «Gravkapellet enu en gang». *Agder – Flekkefjords Tidende*, 28. februar 1938, s. 1 og s. 4

HAUGE, IVAR, J.: *Våler kirke gjennom 800 år*, Mysen, 1998

HERRESTAHL, ANNE: «Norske begravelsestradisjoner i bykulturen». *Døden på norsk*, 1994 s. 53-69

HOLST, AXEL: *Hygiene*. Oslo: Aschehoug, 1928

HÜBNER, ULRICH: *Kunst und Architektur der deutschen Feuerbestattungsanlagen im historischen Kontext unter besonderer Berücksichtigung der Krematorien in Sachsen*. Dresden: Philosophische Fakultät, 2013

JULLUM, BJARNE: *Norsk kremasjons forening 75 år, 7. februar 1889-1964: kort historikk*. Oslo, 1964

KARLSMO, EMILIE: *Rum för avskjed*. Göteborg: Makam förlag, 2005

KLEVEN, STAAL ET AL. (RED.): *Lunner kirke i 850 år: en historisk oversikt*. Lunner menighetsråd, 2006

Lov om Ligbrænding, dat. 11. juni 1898

Lover for Norsk Kremasjons Forening, vedtatt på årsmøtet 12. mars 1917

LUNDBERG, ERIK: *Arkitekturens formspråk: studier över arkitekturens konstnärliga värden i deras historiska utveckling. 10: Nutiden 1850-1960*. Stockholm: Nordisk rotogravyr, 1961

PEDERSEN, SVEIN HENRIK: «Mellom tradisjon og modernitet: kremasjonsbevegelsen og de første norske krematoriene». *Fortidsminneforeningens årbok 2014*, 168. årgang, 2014

RUD, GERD: «Gravferdsskikker i Degernes», *Kirken ved veien. Degernes kirke 150 år*. Degernes menighetsråd, 2016, s. 28-33

SANDBERG, SOLVEIG ET AL. (RED.): *Hegge Stavkyrkje 800 år*. Hegge sokneråd, 2016

SOLHAUG, BJØRG ET AL. (RED.): *Kirken ved veien: Degernes kirke 150 år*. Degernes menighetsråd, 2013

SOLUM, ERIK SVENKE: *Guds Aasyn Kirke*. Brandval Menighetsråd, 1978

SVENSEN, SVEN ET AL.: *Den Norske kirke 1930: et jubileumsskrift*. Oslo: Selskapet til kristelige andaktsbøkers utgivelse, 1930

«SØREN BEGBY»: *Øvre Smaalenene*, onsdag 23. september 1953, s. 2

SØRENSEN, GUNNAR: «Bilder ved livets slutt: Utsmykning av fire bisettelsesrom i Oslo». *Fortidsminneforeningens årbok 2014*, 168. årgang, 2014

TIMENES, KJERSTI: *Kistetepper: studium av et historisk materiale som grunnlag for videreføring og nyskaping*. Høgskolen i Agder, Avdeling for kunstfag, 1998

TVEITO, OLAV: «Kirkegårder i endring». *Kirke og kultur* 4/2010, 2010, s. 364-373

«Vakker og sermerket prydnad i Aurdal gravkapell». *Norsk Tidend*, torsdag 31. juli 1941, s. 3

WEFALD, AUD (RED.): «Kremasjonens utvikling i Norge». *Kirkegårdskultur*, nr. 1, 1995, s. 9-14

WINTER, HENNING: *Die Architektur der Krematorien im Deutschen Reich, 1878-1918*. Kasseler Studien zur Sepulkralkultur. Dettelbach: J.H. Röhl, 2001